

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
2/2023 (LIX)
<https://doi.org/10.36770/bp.807>
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Olena Bondareva*

Uniwersytet im. Borysa Hrinchenki w Kijowie, Ukraina /

/ Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7126-452X

Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості, ментальної периферійності та постколоніальної невизначеності в сучасній українській літературі

The „Boarding” space as a metametaphor of dislike, mental peripherality and postcolonial uncertainty in modern ukrainian literature

Abstract: The concept of “boarding school” in modern Ukrainian prose is examined as a met-
ametaphorical space and a multi-level topos, representing a complex semantic
structure intertwined with the fields of totalitarian/post-totalitarian trauma, as well
as personal, familial, and societal memory. The research materials comprise the
novels of Tanya Malyarchuk: “Oblivion”; Victoria Amelina: “November Syndrome”;
and Serhiy Zhadan: “Boarding”. The notion of “boarding” in contemporary Ukraini-
an literature significantly broadens and enriches the homelessness topos, infusing
it with new postcolonial/decolonial connotations. All three authors view the board-
ing school space as a classical model of internal colonization, rooted in strategies of
degradation, humiliation, curtailment of human freedom, negation of human dig-
nity, and erasure of individual traits. Consequently, these artists develop their own
pathways to liberation from this colonial environment – escape, false emancipation
leading to a plunge into renewed dependency, the protagonist’s reunion with their
family prompted by an extreme circumstance, and the attainment of a genuine

* Olena Bondareva – prof. dr hab., pracuje w Katedrze Literatury Ukraińskiej, Komparatystyki i Hrinchenkoznawstwa Uniwersytetu imienia Borysa Hrinchenki w Kijowie; autorka m.in. pracy *Драматургічна антологія біографічних п'єс „Тайна буття” та її культурні контексти* (2021).

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

sense of Home. In this manner, Ukrainian postcolonial literary narratives encapsulate and facilitate the maturation of the Ukrainian political nation, intertwined with generational memory work and the transcendence of transgenerational traumas.

Keywords: topos, identity, memory culture, transgenerational trauma, postcolonial strategies.

Якщо запитати сьогодні пересічного українського читача, з ким із сучасних письменників він асоціює метафоричний концепт „інтернат”, то отримаємо однозначну відповідь із відсиланням до роману *Інтернат* Сергія Жадана. Ймовірно, з польськими читачами ситуація буде аналогічною. Так само і дослідницький дискурс цього концепту (Тамара Гундорова, Інна Булкіна, Галя Врублевська, Ніна Герасименко, Назар Данчишин, Алла Демченко, Ганна Костенко, Євгеній Стасіневич, Ганна Улюра, Уляна Федорів тощо) зосереджено саме довкола цього роману.

Проте концептом „інтернат” поєднано чимало „дожоданових” творів, у яких цей багаторівневий символ стає алієнацією ментального розриву у моделі ідентифікаційної культурної пам’яті, цілісність якої забезпечується трикомпонентною структурою:

глибинна, універсальна пам’ять: ментальні архетипи, культурні смисли, патерни, традиції, звичаї, цінності, норми та форми поведінки, властиві народам;

подієва пам’ять: війни, революції, травматичні події (розкуркулення, колективізація, голодомор, депортації, репресії);

побутова пам’ять: „жива/комунікативна пам’ять” поспіль не менше як трьох поколінь, що „акумулюється у сімейних переказах, легендах, генеалогіях, родинних традиціях, звичаях, документах, паперових та візуальних архівах”¹.

Агнешка Матусяк вважає необхідним активізувати у царині українських гуманітарних, зокрема літературознавчих студій дослідження посттоталітарної травми, яка, на думку польської літературознавиці, „належить, як і в інших країнах східного блоку, до центральних соціокультурних проблем і водночас є однією з найзаядбаніших дослідницьких царин сучасного українознавства”².

1 I. Колесник, *Концепт „пам’ять” як аналітична структура: український вимір. Національна та історична пам’ять*, Вип. 3, Київ 2012, с. 173–174.

2 А. Матусяк, *Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою*, Львів 2020, с. 20.

У сучасних художніх текстах смисловий простір „інтернат” завжди є травматичним і пов’язується з ексцесними для українців та українства періодами – голодомором, роками розвалу СРСР та здобуття номінальної, але не реальної незалежності, новою російсько-українською війною як ментальним двобоєм за ідентичність. З огляду на це, з точками, де питання української ідентичності стояло дуже гостро і змушувало героїв визначатися із власною, насамперед людською, приналежністю, але також і з тим, чи є вони вільними громадянами своєї країни.

Тут можна докладніше зупинитися на тому, як сучасні українські інтелектуали переосмислюють гуманітарний досвід посттоталітаризму. Так, Тамара Гундорова звертає увагу на міркування Ханни Арендт:

Досвід тоталітаризму стає ще проблемнішим, коли зникає сам тоталітаризм. Останній руйнує приватний світ і викорінює людину з буття, травмує морально, психологічно та тілесно. Він також діє трансгенераційно, перериваючи зв’язок поколінь. Так само, до речі, як колоніалізм, наслідки якого прочитуються в наступних поколіннях і ведуть до переоцінки досвіду батьків, виявляють труднощі адаптації до чужого, затягують у пустку самотності і деформують процеси ідентифікації³.

У цьому посттоталітарному/постколоніальному ключі метафоричний топос „інтернат” у постколоніальній українській літературі також вартує на прискіпливу увагу, так само як шляхи та наслідки його подолання.

Так, у романі Тані Малярчук *Забуття* героїня-нараторка досліджує особисту долю політика, історика, дипломата Вячеслава Липинського і паралельно шукає відповіді, чому українці так недбало ставляться до свого історичного минулого, з такою легкістю викреслюють із власної історичної пам’яті великих українських достойників, про яких варто знати наступним поколінням, а відтак – чи вповні вони відчувають Україну своїм Домом. Розмисли про долю маловідомого українському загалу Липинського актуалізують шлях її особистого самоусвідомлення, і глобальний дискурс родинної недолюбленості персоніфікується у її стосунки з мамою та бабусею.

³ Т. Гундорова, *Покоління Незалежності і Сергій Жадан: Підліток, Лузер і Провідник*, [online], URL: <https://zbruc.eu/node/112334> [дата доступу: 12.10.2021].

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

Виявляється, що деформація родинної побутової пам'яті по жіночій лінії має в анамнезі глобальну дитячу травму бабусі, яку колись у трирічному віці батько залишив на сходах інтернату і так за нею і не повернувся. Обрамленням спогадів нараторки про цей родинний сюжет слугує, з одного боку, ритуал прибирання та ретельного миття підлоги – мовби підсвідомого бажання „змити” цю ганебну сторінку з родинної території пам'яті, „очиститися” від неї. З другого боку, героїню непокоїть “подібність” жінок її родоходу, явлена через задавнену травму бездомності, реалізовану у бабусиній оповіді про „детдом” і про „одного спільного предка”, який залишив трирічну дитину на його сходинах і обіцяв повернутися за нею та принести їй „пампушки з повидлом” і, звісно, не повернувся:

Соня чекала кілька годин, не ворушачись, сиділа тихо, як мишка, так що суворі працівниці закладу не відразу її помітили, „Йди всередину”, – нарешті гукнула одна, але баба Соня закивала головою, мовляв, чекає на тата, вони мають принести пампушки з повидлом. Працівниці не витримали і почали затягати Соню в Інтернат, бо вже смеркало, а та пручалася і щосили верещала”⁴.

Родову „недолюбленість”, невиліковну „травмованість” по жіночій лінії у своїй родині нараторка пов'язує з генетичною пам'яттю, яка постійно озивається болем через „один спільний пампушковий ген”⁵, адже не покинута батьком дитина, не „дівчинка в перші години сирітства”, а міфічні „пампушки” стають „головним героєм всієї історії”, через яку у нащадків в кількох колонізованих поколіннях „утворився захисний пампушковий ген”, який „перетягував і перетягує на себе увагу в ту мить, коли відбувається ось настільки страшно, що можна вмерти від надміру емоцій”⁶.

Зрозуміло, що „детдом” – це зовсім не українська ментальна модель, адже у традиційній українській родині завжди опікувалися дітьми, навіть якщо родина втрачала когось із батьків. Разом із „детдомом” (лише кілька разів нараторка мимохідь називає його „інтернатом”) у совєцьку реальність вмонтовуються насильство, неемпатійність, грубе порушення людських та

4 Т. Малярчук, *Забуття*, Львів 2016, с. 146.

5 Там само, с. 146.

6 Там само, с. 147.

особистих кордонів. Не випадково навіть найменування цього концепту переважно подається російською мовою в українській транслітерації, а не в перекладі, як формула певного смислового юродства, бо сутність його перекладу не підлягає.

У „детдомі”, який „тріщав від таких самих підкинутих”, українські діти втрачали не лише зв'язок зі своїм українським родом (так, для баби Соні батько „назавжди залишився безіменним. І вона сама завжди була безіменна – просто „тамта”, „звідтам”, „силачка Соня”⁷), – вони привчалися думати і говорити чужою для себе мовою та чужинськими смислами і генетично передавали це своїм дітям та онукам. Зважаючи на це, вишуканий український „діалект” лише зрідка чула від своєї бабусі її онука, і тоді вона „виловлювала невідомі слова і вирази голими руками, як золотих рибок зі ставка, намагалася їх запам'ятати, навіть записувала”⁸.

Постійно повторювана оповідь старої жінки про цю подію щоразу обростала новими нюансами і деталями – „Змінювався час сидіння на сходах. Від кількох годин до цілого дня. Змінювалися пори року. Іноді було тепло, іноді падав сніг і дівчинка дуже закоцюбла”, але дещо було незмінним „один лише «детдом» незмінно залишався «детдомом»”⁹. Ставши ланками передачі такої спадкової травми, жінки в родині не вміють сказати своїй дочці слово „люблю”, не прагнуть створити повноцінну родину, не ладні бути коханими та щасливими.

Костя Нечай, герой роману Вікторії Амеліної „Синдром листопаду”, „одиннадцятирічний блідий хлопчик із тонкими руками і ногами”, „київський школяр-недовідмінник”¹⁰ потрапляє в інтернат після смерті бабусі, яка до цього поховала його батьків і сама виховувала онука. Хоча у хлопця є двोरідна тітка, але та відмовилася взяти його до себе і привезла у дитячий будинок у передмісті Києва. Усі мислимі та немислимі кпини радянської системи інтернатського виховання (підліткова дідовщина, ляпаса та припониження від дорослих, вірність „совковим” ідеалам навіть після краху СРСР, віддання дівчаток-сиріт для сексуального задоволення „спонсора”) хлопець

7 Т. Малярчук, *Забуття*, с. 150.

8 Там само, с. 147.

9 Там само.

10 В. Амеліна, *Синдром листопаду, або Ното Compatiens*, Харків 2015, с. 15.

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

збагнув як „сутність дітоперемелювальної системи”, „кульгавої системи дитбудинку”¹¹, і переживав внутрішньо – настільки гостро, що в ньому прокидається унікальна психологічна здатність співстраждання, відчуження болю інших людей: „Це його дар і прокляття. Завдяки своєму вмінню він може зцілювати людей, позбавляючи їх болю, а може переживати чужі муки як свої власні”¹², – напише Юрій Іздрик у передмові до цього твору.

Поринання в інтернатські реалії для головного персонажа Колі – це занурення у холод, у ворожий прийом однолітків, це вологе простирадло, яке пахло „новим життям, п’ятьма десятками інших хлопців та дівчат, що по черзі вкриваються ним, і пральний порошок не вбиває цього відчуття неприналежності”¹³, це уявлення про те, як виглядають „радянські дівчатка-сироти”, у яких „на ногах розвалені капці на три розміри більше, і ноги роздряпані невідомо чим і ким, і ключиці стирчать так дико, як на чорно-білих фото чогось страшного”¹⁴.

Топос „інтернат” у творі Вікторії Амеліної вражає своєю совковою захищеністю й законсервованістю, постійним відчуттям того, що „рама от-от впаде, не дочекавшись, поки „перестройка” перестроїть хоч щось, хоча б оцей дитбудинок”¹⁵. Зміни статусу країни від союзної республіки до самостійної держави, політичні трансгресії, економічні випробування практично нічого не змінюють всередині цього затхлого „бездомного” простору, який застряг у дрімучому „совку”. Ось як все виглядало у цій „кульгавій системі”:

Їхало по накату..., так, ніби достатньо звичайної лінії, щоб система проіснувала віками, – і якщо не прийде наказ, то і через тисячу років хтось безтурботно роститиме чужих дітей „под Лениным”, хоч і плистиме не у революцію, звичайно, – просто плистиме, за течією, і, забувши уже справжні накази вождя, молитиметься його портрету про заблудлі дитячі душі, і поклонятиметься броньовику, якій-небудь іграшковій його копії, цілюючи пластмасові колеса¹⁶.

11 Там само, с. 59.

12 В. Амеліна, *Синдром листопаду, або Ното Comptiens*, с. 5.

13 Там само, с. 32.

14 Там само, с. 33.

15 Там само.

16 Там само, с. 60.

Від того, що після розпаду СРСР портрет Леніна міняють на портрет Тараса Шевченка, в інтернаті так само нічого не змінюється – він так і лишається ментальною колонією, яка не мислить себе поза приниженнями і вибудовує власну внутрішню ієрархію насильства над дитиною. Проблема глобалізується у тексті тим, що таких казенних холодних занедбаних закладів повно „від Владивостока до Львова”, а частина вихованців потрапляють до інтернатів з таких місць, „звідки дитбудинки здаються піонерськими таборами на південному березі Криму”¹⁷.

Уявлення дорослих, які порядкують в інтернаті, відпочатково базуються на хибних цінностях: „людей” з вихованців інтернату можна „зліпити” лише приниженням, стусанами та миттям туалетів; кожен із вихованців має хоч раз на скрипучій сцені „пережити ганьбу, продекламувавши беззмістовний вірш чи там уривок із безсмертної поеми Маяковського, тої, що на смерть Володимира Ілліча”¹⁸; сценарії свят не змінюються десятиліттями; спонсори купляють золоті ланцюжки для директорки за те, що вона дозволяє їм секс із неповнолітніми вихованками інтернату...

Жіночості вихователькам такого „режимного” закладу не додають ані високі підбори, ані золоті персні, ані загравання до спонсора: типологічно це маскуліні наглядачі у колонії суворого режиму, геть позбавлені душі, емпатії, материнських інстинктів. Вражає створена письменницею паралель між двома жіночими персонажами з одним іменем: директорка Єлизавета втілює найгірші риси колоніальної правительки, а маленька Лізка тікає від колоніального тиску у свій маленький внутрішній світ книжок, фільмів та хвороб.

За право вирватися з інтернату персонаж Костя Нечай жертвує своїм юнацьким коханням, прощає спонсору наругу над своєю коханою дівчиною, надовго втрачає вірного друга, і весь його подальший життєвий шлях – це пошук себе справжнього, уможливлений лише поза стінами інтернату.

У романі *Інтернат „біографа покоління незалежності”*¹⁹ Сергія Жадана підліток Саша живе в інтернаті, маючи маму, рідного дядька і рідного дідуса (Ганна Костенко не випадково говорить про вихованців інтернату

¹⁷ В. Амеліна, *Синдром листопаду, або Ното Comptiens*, с. 36, 48.

¹⁸ Там само, с. 59.

¹⁹ Т. Гундорова, *Покоління Незалежності і Сергій Жадан...*

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

у цьому творі як про „дітей, відчужених власними батьками”²⁰), маючи дім, але зовсім не маючи любові – ані в родині, ані за її межами. Щоправда, дім цей знаходиться на безіменній станції біля безіменного міста, колись він був на дві родини, проте сусід сприймався не як жива і добре знайома людина, а як безособова функція – „якийсь залізничний працівник”, що випадково спалив свою половину, тоді не схотів відбудувувати і забрався геть²¹. Промовиста метафора половини невідбудованого будинку постає символом певної ентропії ще до того, як на цю землю приходить гаряча фаза війни: це половинчате і скалічене ставлення персонажів до себе, до своєї землі, до власної країни.

Топос „інтернат” у Сергія Жадана – це остаточний реквієм по системі, яка перемелювала людину і робила з неї „гвинтика” і „коліщатко”. Не випадково похорон такого топосу, вихід із нього відбувається у XXI столітті, під час війни, якою імперська Росія намагається остаточно знищити українську ідентичність. „„Інтернат” містить у собі всі ознаки радянської сутності – це шлейф байдужості, безпорадності, недолюбленості, зрештою це та інфантильність, якою герой намагається відмежуватися від реальності”²², – зазначає Юлія Камінська.

Перша „декорація” інтернату, яку бачить учитель Паша, коли приходить за своїм племінником Сашою, це „металеві ворота”, „новий замок”, довкола якого намотаний „довгий ланцюг” – і контрастом до цієї тюремної декорації надпис фарбою на воротах: „Діти”²³. Ця декорація вже зазнала руйнівного впливу війни, в ній неприродним способом переміщено речі та їх функціонал:

Вікна закладені фанерними плитами. Центральний вхід загороджено кріслами з актового залу... фанера глушить всі звуки... спортзал – великий, білий, з розбитими

²⁰ Г. Костенко, *Декolonізація як ініціація: шлях героя до Свободи крізь пустелю Імперії в трьох поколінняцьких романах Сергія Жадана*, „European philosophical and historical discourse”, 2021, Vol. 7, Iss.1, p. 85.

²¹ С. Жадан, *Інтернат*, Чернівці 2017, с. 9.

²² Ю. Камінська, *„Війна змінює тих, хто готовий змінитися”*. Сергій Жадан представив свій роман у Варшаві, який переклади польською мовою, [online], <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/viyna-zminuyue-tyh-hto-gotovyy-zminytysya> [дата доступу: 09.08.2021].

²³ С. Жадан, *Інтернат*, с. 116.

вікнами і проваленою стіною, – ніби надкушений підгорілий шматок цукру... У стіні, за баскетбольним кошиком, – дірка від міни, у дірку влітають і вилітають протяги. Вдвож стін стоять громіздкі пластикові пляшки з водою²⁴.

Водночас у такий неприродний спосіб руйнується сама радянська метафора „інтернату” як цілісного, герметичного колоніального простору, основні дітоперемельнювальні таїнства якого відбуваються всередині та закриті для стороннього ока.

Війна за деколоніальну ідентичність, яка закономірно завершується фазою відкритого збройного протистояння з Росією, яка вторглася в Україну, скасовує радянські метафоричні герметичні топоси, повністю зносить або продрірявлює їхні кордони, деструктурує колоніальні смисли. Така зовнішня розгерметизація актуалізує діалог митців і суспільства про те, які саме цінності будуть актуальними, коли колоніальні та постколоніальні травми сприйматимуться як проговорені та осмислені, а також про те, до якої ідентичності після війни відноситимуть себе українці на територіях, через які пройшли інтенсивні бойові дії.

На тлі повномасштабної війни з Україною, яку Росія розгорнула у лютому 2022 року, новими смислами для українського суспільства прирощується сам топос „бездомності”.

Так, Сергій Жадан разом зі своїм центральним наратором міркує про українців, велика частина яких через війну вже не має дому:

[...] Розбрелися довколишніми містами, вибралися звідси безкінечними вагонами, розгубилися світом... Скільки часу тепер необхідно, аби вони повернулися? А коли повернуться – чи пізнають свої дома? Адже раніше це все мало зовсім інший вигляд. Нині тут важко щось упізнати: помешкання без голосів, вулиці без світла, площі без птахів. На пагорбах стоїть сіра важка будівля. Вікна забиті фанерою. На фанері якісь знаки й попередження – про те, що вже скоєно, і про те, що скоєно буде²⁵.

Давайте пригадаємо ті властиві дискурсу “бездомності” ознаки-маркери „посттоталітарного часу”, про які Тамара Гундорова говорила ще на

²⁴ Там само, с. 116, 117.

²⁵ С. Жадан, *Інтернат*, с. 125.

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

початку 2000-х років щодо українського поетичного і прозового постмодернізму „бездомного покоління дев’яностих”: „ресентимент до минулого, недовіра до органічного колообігу життя, нелюбов до дорослішання, мужіння, старіння”, а також превалювання у цьому топосі „бездомних підлітків”²⁶. Цією ж дослідницею „бездомність” витлумачується як „безкінечні мандри, і втрата довіри до світу дорослих, і невикоріненість у буття”²⁷.

У романі Сергія Жадана йдеться про локалізацію війни на Донбасі, проте у його інтерпретації топос „бездомності”, алієнований через концепт „інтернат”, виходить за межі цього географічного/геополітичного простору та виявляє безліч нових семантичних ознак.

Насамперед це показова „нічийність” простору, уникнення його ідентифікації – з інтернату, як і з інших споруд у „сірій зоні”, знято прапори як маркери ідентифікації, що неодмінно тягне за собою позбавлення від інших звичних цивілізаційних благ:

Це правильно, думає Паша, навіть проковувати. Він раптом розуміє, що в місті сьогодні не побачив жодного прапора. Хіба що над танком. Але танк – об’єкт рухомий: нині тут, а завтра його вже немає. А ось вокзалам і школам стояти далі, поки не розбомблять. Ось вони і стоять – без світла, тепла і прапорів²⁸.

Таку ж „нічийність” ми спостерігаємо у зовні „нейтральному” світосприйнятті вчителя Паші: будучи інвалідом, він боїться війни і намагається не заглиблюватися у події, які розгортаються на його землі. „Якщо дух цілого народу обирає такий шлях, тоді це є неодмінною ознакою близької загибелі”²⁹, – стверджує Ернст Юнгер, засуджуючи невинуватий пацифізм як стратегію умиротворення військового агресора.

Відпочатково хибна щодо простору теза „навіть проковувати” поступово скасовується художньою логікою твору, адже ані топографічний, ані геополітичний, ані ментальний простори не бувають порожніми та

²⁶ Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, Київ 2005, с. 172–173.

²⁷ Т. Гундорова, *Міст через покоління: як зустрілися Іван Михайлович та Сергій Вікторович*, [online], <https://zbruc.eu/node/106493> [дата доступу: 12.07.2021].

²⁸ С. Жадан, *Інтернат*, с. 116.

²⁹ Е. Юнгер, *Війна як внутрішнє переживання*, Київ 2022, с. 51.

нічийними: там, де ми камуфлюємо або ховаємо власну ідентичність, стрімко оселяється ідентичність, чужа і ворожа щодо нас. Тут діють закони агресивного іншосвіття, яке завжди прагне завоювати і підпорядкувати собі нові просторові сегменти, особливо якщо вони віддаються без належного спротиву. Тож будь-яка угода з таким іншосвіттям лише розширює його поле для його агресивних маневрів у просторі.

Сегментація і пошматованість, на яку я вже звернула увагу вище, стає новим маркером простору, який тривалий час здавався впорядкованим. Тут теж напрошується алюзія на крах колоніальних наративів, на зміну яким ще не завжди і не всюди прийшли нові буттєві смисли. Разом із поваленими стінами та великими дірками від обстрілів з топосу „інтернат” мовби вивітрюються його колоніальні „дітоперемелювальні” інтенції. На тлі цього гіркою іронією звучать слова про „нормальний навчальний заклад”, наділений всіма зовнішніми ознаками совкової школи („методичні малюнки, флора і фауна рідного краю... Фанерні щити із запилюженою державною символікою. Казкові персонажі на стінах, схожі на випускників-відмінників”³⁰). Звісно, що вихованці такого закладу не люблять читати – реквіємом по старій інтернатській системі, а також по системі неефективних знань, стає візуалізація зруйнованої вибухом бібліотеки („Вікно вивалене вибухом, дах просів. Книги лежать посеред кімнати великою мокрою купою. Лежать, псуються, як продукти на сонці”³¹), проте саме відсутність дітей у бібліотеці на момент „прильоту” зберігає їм життя.

Від війни за ідентичність українців не рятують жодні „оборонні” знання старої радянської/пострадянської школи: ані „старі радянські таблички з цивільної оборони”, ані „розкидані протигазу, схожі на голови мурахоїдів”, ані „забагато малюнків із ядерними вибухами”³². Зовні витримані умови укриття на період війни, дотримані у підвалі інтернату, все одно слугують метафорою безвиході та безперспективності: „Бетонна долівка, бетонна стеля. Навіть після ядерної атаки можна жити. От тільки недовго і безрадісно”³³.

³⁰ С. Жадан, *Інтернат*, с. 118.

³¹ Там само, с. 118–119.

³² Там само, с. 119.

³³ Там само, с. 121.

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

Вражає майже печерне життя, на яке приречені співробітники та вихованці інтернату в зоні бойових дій: темні коридори, якими не пройти без водійського ліхтарика, завішані ковдрами та старими плакатами вікна, холод, надмірна вологість, перемерзлі квіти, труби удовж стін, брудна підлога, приготування їжі на вогні... У цьому інтер'єрі, здається, життя відкинута на якесь давнє доцивілізаційне коло, проводирями з якого вже не можуть бути старі радянські або перші пострадянські покоління.

Так, справді, ані дідусь Саші, який живе, „не вимикаючи телевізора”, ані його матір-провідниця, що потайки від рідних запроторила сина в інтернат, ані дядько – „нейтральний” вчитель мови та літератури Паша (чий світогляд – це „малоприємна ода збайдужілому дрібному інтелекту, яке воліє навчати мови, але не вчити нею користуватися; виставити оцінки, але не оцінити свого найближчого простору”³⁴), ані інтернатський фізрук Валера, що досі живе ідеалізованим радянським минулим і виступає „речником колишньої імперії”³⁵, не орієнтуються в тому, що саме відбувається на їх землі. Дідусь новини і рекламу дивиться по телевізору з однаковим виразом обличчя, Сашкова мама відірвана від свого дому через те, що працює провідницею у поїзді, Паша намагається виставити зі школи українських бійців, які виходять з російського оточення, фізрук – взагалі класичний виплід радянської системи, котрий ностальгує за „нормальною країною” та „нормальним дитинством”, в якому не було навіть іграшок...

Якщо подивитися глибше – вся стара освітня система виявляється великим інтернатом, так само, як і інститут родини, й інші суспільні інституції. Учитель Паша розмірковує:

Ми ж тут усі, якщо подумати, як в інтернаті живемо. Кинуті всіма, але нафарбовані. Кому що перепаде – те й носимо. Інша річ, що це нічого не міняє. Можна ходити в краденому секонді і почуватися королем світу, а можна мати хорошу теплу куртку й бути товстим, нікому не потрібним мудаком”³⁶.

³⁴ Г. Врублевська, І. Булкіна, *Сергій Жадан*, „Інтернат”, [online], <https://krytyka.com/ua/reviews/internat> [дата доступу: 15.10.2021].

³⁵ Г. Костенко, *Деколонізація як ініціація*, с. 85.

³⁶ С. Жадан, *Інтернат*, с. 147.

У нього немає відповіді на питання, чого раптом він ніколи не говорить зі своїми учнями про справжні життєві цінності:

Надиктовую їм усі ці мудацькі диктанти, вбиваю в голови складні й незрозумілі приклади, вчу правил, які їм ніколи не згодяться. Вчу говорити без помилок. А ось просто говорити, говорити так, щоб тебе чули і розуміли, – не вчу. Та й сам не вмію³⁷.

Тамара Гундорова зауважує еволюцію концептуального поля „бездомність” у діячності творчих пошуків Сергія Жадана:

Посттоталітарну онтологічну бездомність „останнього радянського покоління”, до якого він зараховував і себе, Жадан зафіксував у своїх поетичних і прозових збірках кінця 1990-х – початку нульових років (*Цитатник, Біг Мак, Денеш Мод*). В *Anarchy in the Ukr* (2005) він уже аналізував дорослішання цього покоління, викликаючи демонів дитинства, накреслюючи ландшафти переміщень і повертаючись на „місця пам’яті”. У *Ворошиловграді й Інтернаті* він простежував вrostання у „свою територію”³⁸.

Тож Сергій Жадан зовсім не випадково дає слово і новому поколінню українців, на яке покладає місію служіння своїй країні при чіткому усвідомленні, що вона є цінністю і з яким пов’язує вихід українців „з печери залежності на простір свободи”³⁹. Парадоксально, що в обох явлених у творі представників цього покоління перебування у топосі „інтернату” не руйнує, а загартовує відчуття власної гідності та власної громадянської приналежності, і це абсолютно нова для української прози художня стратегія опрацювання названого топосу.

Нове, нетипове покоління українських освітян уособлює ровесниця української незалежності тридцятирічна директорка Ніна, яка залишається з кількома вихованцями інтернату, попри те, що місцеві готові були здати її окупантам. Ніна вміє говорити з дітьми без тиску, примусу і крику, попри вкрай важкі обставини знаходить для заплаканих дівчаток необхідні

³⁷ Там само, с. 147–148.

³⁸ Т. Гундорова, *Покоління Незалежності і Сергій Жадан...*

³⁹ Г. Костенко, *Деколонізація як ініціація*, с. 86.

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

слова про власну гідність, про те, що „боятись не обов'язково”⁴⁰. Вона, попри молодий вік, бере на себе роль розпорядниці і берегині того, що залишилося від її інтернату. Саме Ніні вистачає сміливості на палку дискусію з Валерою і Пашою, в якій проговорено чимало задавнених радянських/пострадянських травм. Так, заторкуються кілька поколінь дітей, які не знають власного батька, – і спричинені цим злиденне життя родин та самоствердження перед однолітками. Йдеться про посттоталітарний страх людей називати речі своїми іменами, про масову безвідповідальність колишніх „совків”, які звикли, що від їх думки, слова чи виборчого голосу насправді нічого не залежить. Піддається нищівній критиці „нейтральна” позиція мешканців Донбасу під час російського вторгнення на українські землі. Ніна дорікає дорослим чоловікам, що вони своєю фальшивою нейтральністю заохочують тих батьків своїх учнів, які воюють на боці окупантів, ставлять під загрозу життя своїх рідних, зрештою, бояться сказати правду навіть собі. Ніна чітко розставляє всі крапки над і, засуджуючи тих, хто удає, що війна їх не стосується, хто „не знає”, з якого боку стріляють і на кому лежить відповідальність за розв'язану війну. Для неї неприйнятною є позиція обох чоловіків, нібито їх війна не стосується:

Давно слід було визначитися, з якого ви боку. Звикли все життя ховатися. Звикли, що ви ні при чому, що за вас завжди хтось усе вирішить, що хтось усе порішає. А ось не вирішить, не порішає. Не цього разу. Тому що ви теж усе бачили й усе знали. Але мовчали й не говорили... Коротше..., не тіште себе ілюзіями, відповідати будуть усі. І найгірше буде тим, хто відповідати не звик⁴¹.

Як бачимо, це вже позиція не постколоніального, а ментально вільного нового українського покоління, для якого гідність не є порожнім словом чи знаком.

Для Саші, який більшу частину свого дитячого-підліткового життя провів в інтернаті, гідність також є визначальною життєвою цінністю. Ми це бачимо і в дорослій поведінці підлітка, і в тому, як він вміє берегти свої внутрішні кордони, і в тому, що його громадянська самоідентифікація

⁴⁰ С. Жадан, *Інтернат*, с. 148.

⁴¹ С. Жадан, *Інтернат*, с. 160.

доросліша порівняно з усіма членами його родини та з його інтернатськими вчителями. Паша болісно пригадує, як „навесні, коли все це лише починалося, коли ще ніхто нічого не розумів”, він посварився з племінником, який хотів почути, на чиєму він боці і „що робитиме, у кого стрілятиме”⁴². Як завжди, уникаючи чесних відповідей на свої запитання та здогадки, Паша намагається це пояснити собі лише тим, що батьків когось із однокласників Саші росіяни закатували у перші тижні після вторгнення.

Проте Сергій Жадан показує підлітка Сашу як одного із найдоросліших та найсвідоміших чоловіків у своєму тексті – не випадково наприкінці автор змінює наративну позицію, делегувавши їй саме цьому підлітку і наділивши його повноваженнями рятувати життя (мікросюжет із врятованим на останніх сторінках роману цуценятком). В оптиці Саші завтрашній день, попри війну, виглядає оптимістично, адже з „сірої зони” вдається повернутися додому, на українську землю, де все визначено і зрозуміло, за яку варто боротися і перемагати:

Чим ближче до станції, тим більше військових на вулиці. Повз нас, у бік міста, проїздить ціла колона важкої техніки. Очевидно, з вокзалу щойно вивантажились. Військові зосереджені, спокійні. Ніхто не кричить. Ніхто нікого не сварить. Усі готуються до війни, яка триває далі. Кожен планує вижити, думає повернутися. Всім хочеться повернутися додому, всі люблять повертатися⁴³.

Інтернат Сергія Жадана – це не просто прозовий текст про війну Росії проти України. Назар Данчишин розглядає його як „твір про психологічну відірваність, по-кинутість (від-кинутість) від своєї країни як населення, так і окремо взятих індивідів, що опинилися в зоні військового протистояння. Тож великим символічним Інтернатом постає в романі ціла територія, де тривають бойові дії”⁴⁴. Так само вузьку територіальну метафору, розгорнуту через концепт „інтернат”, вбачає у цьому образі Євгеній Стасіневич, наполягаючи, що реалізований письменником образ інтернату – це

⁴² Там само, с. 124.

⁴³ Там само, с. 334.

⁴⁴ Н. Данчишин, *В інтернаті „нікого не шкода”. Рецензія на роман Сергія Жадана*, [online], tinyurl.com/bp59-bon-1 [дата доступу: 18.12.2021].

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

„емблема покинутого Донбасу”. Критик наполегливо закидає письменникові, що той грає „в лоб”, стверджуючи у різних репліках, що топос „інтернату” – це саме Донбас⁴⁵.

Натомість Сергій Жадан під час презентації польського видання *Інтернату* у Варшаві, в Новому театрі (квітень 2019 року) потрактовує цей топос набагато ширше:

На жаль, відчуття своєї країни як „інтернату” стосується всієї України, а зводить українські проблеми лише до Донбасу – не дуже об’єктивно і не дуже чесно. У результаті постколоніальних років ми всі дуже недолюблені, недоглянуті й непроговорені⁴⁶.

В інтерв’ю ВВС Україна письменник також співвідносить метафору „інтернату” „з усім нашим постколоніальним суспільством, де є певна невкоріненість, настороженість, певна відірваність від суспільства, від країни як такої. Коли ти є, є країна, і ваші інтереси не збігаються, і більше того – конфліктують. Очевидно, що це не зовсім здорова ситуація, коли ти в своїй країні почувашся зайвим елементом. Очевидно, що це неправильно”⁴⁷.

На питання „Чому інтернат?” Ганна Улюра відповідає цілою системою аргументації: від одного з місць, де розгортається дія – інтернату для дітей, що мають фізичні або психологічні проблеми, – до промовистого символу:

[...] на позначення України, який так же прозоро нам пояснять: „*Ми ж тут усі, якщо подумати, як в інтернаті живемо...*”. І було б на це просте пояснення не звертати, аби до цієї репліки не додавалася одна з найсильніших сцен в *Інтернаті*. Щойно відбулася суперечка між Ніною і Пашою про те, що нинішня війна – наслідок бездіяльності (інтелектуальної і громадянської) якраз Пашиної генерації. І з підвалу виходять дівчатка-вихованки. Паша не може збагнути, чому ті мають такі страшні очі. Аж розуміє: дівчата вбивають час, переховуючись, – вони фарбують одна одній обличчя. І-от уже до метафоричних, покинутих вітчизною «інтернатських дітей»

⁴⁵ Є. Стасіневич, „*Інтернат*” Жадана: *дорога до тихого дому*, [online], tinyurl.com/bp59-bon-2 [дата доступу: 22.12.2021].

⁴⁶ Ю. Камінська, „*Війна змінює тих, хто готовий змінитися*”...

⁴⁷ Д. Куришко, *Жадан про „Інтернат”: приводячи війну у дім, ти ризикуєш втратити багато...*, [online], <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42185504> [дата доступу: 21.01.2022].

додаються цілком реальні дитячі сльози, змішані з дешевою тушшю для вій: «...*Кинуті всіма, але нафарбовані*». Здається: то містерійні маски... Інтернат – буквальної і символічний притулок, свого типу Храм. Який ясно що зруйнують⁴⁸.

Вона ж звертає увагу, що інтернат грабують і руйнують саме місцеві мешканці у сподіванні, що потім все, що сталося в „сірій зоні”, спишуть на війну: ці епізодично прописані персонажі досі не сприймають свою країну і своє місто як власний дім, вони і досі живуть у великому, створеному радянською імперією, ментальному інтернаті, повністю втративши відчуття приналежності до своєї землі/країни.

Ніна Герасименко трактує інтернат в романі Сергія Жадана як казенний Дім, семантично протилежний до архетипів Дому як захищеного простору (свого будинку, фортеці), а його вихованців – як „назавжди сиріт при живих батьках”, і також звертає особливу увагу на сцену із нафарбованими дівчатками: „оце несправжнє сирітство і трактування державного закладу як начебто Дому в романі підкреслюється образами несправжніх дорослих, нафарбованих, ніби клоуни, дітей”⁴⁹.

Уляна Федорів пропонує говорити про *Інтернат* з позицій „свідомої відмови, примусової втрати, віднайдення та повернення Дому”, у контексті „проблеми внутрішньої бездомності, екзистенційного сирітства та свідомої невґрунтованості”. Така розмова відбувається у ретельно заданих постколоніальних теоретичних координатах та уможливорює наступний висновок:

Аналізуючи травмоландшафт Донбасу, письменник ретельно вибудовує шлях до Дому як єдино можливий варіант повернення внутрішньої цілісності героїв, як можливість усвідомлення своєї ролі у макросвіті Великого Дому та шанс попроситися із *інтернатом* як символічним простором внутрішньої колонії⁵⁰.

⁴⁸ Г. Улюра, „Інтернат”: Як нам усім не пощастило, [online], https://lb.ua/culture/2017/08/23/374692_internat_yak_usim_poshchastilo.html [дата доступу: 21.01.2022].

⁴⁹ Н. Герасименко, *Архетип Дому в романі Сергія Жадана „Інтернат”. Академічні студії*. Серія „Гуманітарні науки”, 2022, Вип. 1, с. 11.

⁵⁰ У. Федорів, *Мотив (без)домності в романі Сергія Жадана „Інтернат”*, „Studia metodologica” 2019, № 49, с. 35, 47.

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

Варіанти виходу з ненависного простору інтернату для героїв сучасної української літератури також різні.

Бабуся протагоністки Тані Малярчук рятується втечею з інтернату у 1932 році, коли на добу сиротам „почали видавати тарілку води з трьома квасолинами”⁵¹. Дівчина виживає і стає дуже сильною, але не здатною до повноцінної людської любові жінкою, що передається у родині по жіночій лінії як спадкова родова травма. Це означає, що для неї відбувся зовнішній вихід за межі топосу „інтернат”, але лишився внутрішній зв’язок з його колонізуючим простором.

Герой Вікторії Амеліної з дитбудинку іде працювати на кривдника своєї коханої дівчини – це ламає його життя, а шансом оговтатися і повернутися до себе, тобто, більше не зраджувати своїм ідеалам внутрішньої свободи і остаточно вивільнитися з-під влади „дітоперемелювальної системи”, стають для героя вже події Революції Гідності: саме на революційному українському Майдані він віднаходить свою кохану дівчину і свого друга.

В *Інтернаті* Сергія Жадана дядько наважується забрати дитину з інтернату вже тоді, коли на території місцевості йдуть активні бойові дії, а українські військові виходять з оточення і відступають. Героя-підлітка з інтернату забирає та через ризикований „квест сірою зоною” приводить додому його рідний дядько, який до війни ніколи би не наважився на подібну самопожертву-ініціацію. Парадоксально, що під час цього небезпечного „квесту” вони обоє дорослішають. Тож простежується абсолютна закономірність:

Наприкінці роману протагоніст подвоюється – на відповідального Дорослого, якого до того десятки років і сторінок шукали герої Жадана, і на вдячну Дитину, яка на решті має до кого безпечно прив’язатися для справжнього дорослішання. На того, хто виведе з інтернату – і на того, хто з нього вийде⁵².

Як бачимо, метафоричний топос „інтернат” для сучасної української прози стає посеконіальним/посттоталітарним концептом, у розробці якого відчувається перехідний потенціал від радянської понівеченої людської сутності

51 Т. Малярчук, *Забуття*, с. 147.

52 Г. Костенко, *Деколонізація як ініціація*, с. 86.

до сучасної громадянської ідентичності. Письменники пропонують різні моделі взаємин свої героїв із цим простором і різні стратегії його подолання.

У Тані Малярчук від травми „детдома”, яка вмонтовується у генний ланцюжок і нагадує про себе особливим „пампушковим геном” покинутості, у родині оговтується лише третє покоління – по суті, ровесники української незалежності. Для героїв Вікторії Амеліної інтернат лишається ненависним совковим холодним і порожнім простором, який не дозволяє бути собою, а ген свободи живе лише у тих його вихованцях, які бачили інше життя. Не випадково на антиколоніальному українському Майдані 2013–2014 років зустрічаються саме вони – Лізка, Коля і Вамба. Герої Сергія Жадана випробовуються не лише інтернатом, але і війною. Так, саме війна змінює устояні правила та змушує Пашу вирушити у небезпечну подорож за своїм племінником, який перебуває в інтернаті, і саме під час війни підліток Саша повертається з інтернату в родину і знову має дім. Отже, сучасна література засвідчує процес виходу українства ХХІ століття з глобального радянського/пострадянського „інтернату”, проговорювання за давнених тоталітарних/посттоталітарних травм та незворотність процесуального прощання українців із внутрішньою колонізацією – так художні матерії моделюють метафоричне „дорослішання” української політичної нації.

Література

- Амеліна В., *Синдром листопаду, або Ното Comptiens*, Харків: Віват, 2015, 288 с.
- Врублевська Г., Булкіна І., *Сергій Жадан. „Інтернат”*, [online], <https://krytyka.com/ua/reviews/internat> [дата доступу: 15.10.2021].
- Герасименко Н., *Архетип Дому в романі Сергія Жадана „Інтернат”. Академічні студії*, 2022, Вип. 1, с. 9–16.
- Гундорова Т., *Міст через покоління: як зустрілися Іван Михайлович та Сергій Вікторович*, [online], <https://zbruc.eu/node/106493> [дата доступу: 12.07.2021].
- Гундорова Т., *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, Київ: Критика, 2005, 263 с.
- Гундорова Т., *Покоління Незалежності і Сергій Жадан: Підліток, Лузер і Провідник*, [online], <https://zbruc.eu/node/112334> [дата доступу: 12.10.2021].
- Данчишин Н., *В інтернаті „нікого не шкода”*. Рецензія на роман Сергія Жадана, [online], <https://artefact.org.ua/literature/v-internati-nikogo-ne-shkoda-retsenziya-na-roman-sergiya-zhadana.html> [дата доступу: 18.12.2021].

Olena Bondareva, *Простір „Інтернат” як метаметафора недолюбленості...*

Жадан С., *Інтернат*, Чернівці: MERIDIAN CZERNOWITZ, 2017, 336 с.

Камінська Ю., „Війна змінює тих, хто готовий змінитися”. Сергій Жадан представив свій роман у Варшаві, який переклади польською мовою, [online], <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/viyna-zminyuye-tyh-hto-gotovyy-zmynytysya> [дата доступу: 09.08.2021].

Колесник І., *Концепт „пам’ять” як аналітична структура: український вимір. Національна та історична пам’ять*, Вип. 3, Київ: ДП „НВЦ Пріоритети”, 2012, с. 171–181.

Костенко Г., *Декolonізація як ініціація: шлях героя до Свободи крізь пустелю Імперії в трьох поколіннях романах Сергія Жадана*, „European philosophical and historical discourse” 2021, Vol. 7, Iss.1, p. 78–87.

Куришко Д., *Жадан про „Інтернат”: приводячи війну у дім, ти ризикуєш втратити багато...*, [online], <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42185504> [дата доступу: 21.01.2022].

Малярчук Т., *Забуття*, Львів: Видавництво Старого Лева, 2016, 256 с.

Матусяк А., *Вийти з мовчання. Декolonіальні змагання української культури та літератури ХХІ століття з посттоталітарною травмою*, пер. з польськ, Львів: ЛА Піраміда, 2020, 308 с.

Стасіневич Є., „Інтернат” Жадана: дорога до тихого дому, [online], <https://archive.chytomo.com/news/internat-zhadana-doroga-do-tixogo-domu> [дата доступу: 22.12.2021].

Улюра Г., „Інтернат”: Як нам усім не пощастило, [online], https://lb.ua/culture/2017/08/23/374692_internat_yak_usim_poschastilo.html [дата доступу: 21.01.2022].

Федорів У., *Мотив (без)домності в романі Сергія Жадана „Інтернат”*, „Studia metodologica” 2019, № 49, с. 33–48.

Юнгер Е., *Війна як внутрішнє переживання*, Київ: Стилет і стилос, 2022, 136 с.

Bibliografia

Amelina V., *Syndrom lystopadu, abo Homo Comptiens*, Kharkiv 2015.

Danchyshyn N., *V internati „nikoho ne shkoda”. Retsenziya na roman Serhiya Zhadana*, [online], <https://artefact.org.ua/literature/v-internati-nikogo-ne-shkoda-retsenziya-na-roman-sergiya-zhadana.html> [data dostupu: 18.12.2021].

Fedoriv U., *Motyv (bez)domnosti v romani Serhiya Zhadana „Internat”*, „Studia metodologica” 2019, № 49.

Herasymenko N., *Arkhetyp Domu v romani Serhiya Zhadana „Internat”*. *Akademichni studiyi*, 2022, Вур. 1.

- Hundorova T., *Mist cherez pokolinnya: yak zustrilysya Ivan Mykhaylovych ta Serhiy Viktorovych*, [online], <https://zbruc.eu/node/106493> [data dostupu: 12.07.2021].
- Hundorova T., *Pislyachornobyl's'ka biblioteka. Ukrayins'kyi literaturnyy postmodern*, Kyiv 2005.
- Hundorova T., *Pokolinnya Nezalezhnosti i Serhiy Zhadan: Pidlitok, Luzer i Providnyk*, [online], <https://zbruc.eu/node/112334> [data dostupu: 12.10.2021].
- Kamins'ka Yu., „*Viyna zminyuye tykh, khto hotovyy zminytysya*”. *Serhiy Zhadan predstavyy sviy roman u Varshavi, yakyy pereklady pol's'koyu movoyu*, [online], <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/viyna-zminyuye-tyh-hto-gotovyy-zminytysya> [data dostupu: 09.08.2021].
- Kolesnyk I., *Kontsept „pam”yat’” yak analitychna struktura: ukrayins'kyi vymir. Natsional’na ta istorychna pam”yat’*, Vyp. 3, Kyiv 2012.
- Kostenko H., *Dekolonizatsiya yak initsiatsiya: shlyakh heroya do Svobody kriz’ pustelyu Imperiyi v tr’okh pokolinnyts’kykh romanakh Serhiya Zhadana*, „European philosophical and historical discourse” 2021, Vol. 7, Iss.1.
- Kuryshko D., *Zhadan pro „Internat”: pryvodyachy viynu u dim, ty ryzykuyesh vtratyty bahato...*, [online], <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42185504> [data dostupu: 21.01.2022].
- Malyarchuk T., *Zabuttya*, L’viv 2016.
- Matusyak A., *Vyytyz movchannya. Dekolonial’ni zmahannya ukrayins’koyi kul’tury ta literatury XXI stolittya z posttotalitarnoyu travmoyu*, per. z pol's'k, L’viv 2020.
- Stasinevych Ye., „*Internat*” *Zhadana: doroha do tykhoho domu*, [online], <https://archive.chytomo.com/news/internat-zhadana-doroga-do-tixogo-domu> [data dostupu: 22.12.2021].
- Ulyura H., „*Internat*”: *Yak nam usim ne poshchastylo*, [online], https://lb.ua/culture/2017/08/23/374692_internat_yak_usim_poshchastylo.html [data dostupu: 21.01.2022].
- Vrublevs'ka H., Bulkina I., *Serhiy Zhadan. “Internat”*, [online], <https://krytyka.com/ua/reviews/internat> [data dostupu: 15.10.2021].
- Yunger E., *Viyna yak vnutrishnye perezhyvannya*, Kyiv 2022.
- Zhadan S., *Internat*, Chernivtsi 2017.

